

Inhoudsopgave



*Over grenzen
~ Inleiding
pp. II – 29*



*Welcome to Egypt!
~ Egypte
pp. 31 – 43*



*Tussen salsa en
rumpsteak ~ Brazilië
pp. 45 – 55*



*In het land van
de Minminzemi ~ Japan
pp. 57 – 77*



*Wie heeft de grootste Alexander?
~ Macedonië
pp. 79 – 93*



*Angst en walging in
Braderije ~ Nederland
pp. 95 – III*



*Nijmegen <—> Dakar
~ Senegal
pp. 113 – 135*



*Rusland voor iets gevorderden
~ Rusland
pp. 137 – 159*



*De Uil van Minerva heeft
lekkere trek! ~ Griekenland
pp. 251 – 271*



*Ergens tussen swart en wit ligt het
mooiste land van de wereld ~ Zuid-Afrika
pp. 273 – 289*



*Op de rand van Europa en Azië
~ Turkije
pp. 161 – 183*



*Groeten uit Transbordurië!
~ Transbordurië
pp. 185 – 201*



*In het land der Tataren
~ Tatarstan
pp. 291 – 309*



*De Levant, bakermat van de
beschaving ~ De Levant
pp. 311 – 339*



*The Land of the Free and the Home
of the Brave ~ De Verenigde Staten
pp. 203 – 229*



*Waar in onkleine landen groot
kunnen zijn ~ Letland & Georgië
pp. 231 – 249*



*Verbeter de wereld, begin bij
Cuba! ~ Cuba
pp. 341 – 364*



*~ Eindnoten
pp. 367 – 382*

“Kijk,
alles wat U meemaakt en te zeggen hebt
kan ik hierop
[toont *laptop*]
kwijt!’

‘Kwijt?’
Het gaat er juist om dat we mijn meemaaksel
bewaren!’

‘Ja ja,
daarom schrijf ik het ook allemaal hierop op.’

‘*Why ook not...*
Top!
Ik maak mee, jij schrijft op!’”



INLEIDING

Over grenzen

Toen ik met mijn dochter Judith de grens tussen Georgië en Azerbeidzjan overstak was dat een heel avontuur. Het is een van de grootste grensovergangen die ik ooit gezien heb en vrijwel uitgestorven. Wij waren de enige passagiers in de bus van Lagodekhi naar Balakan en moesten na de Georgische grenscontrole, die niets voorstelde, met onze bagage uitstappen. Het was een heel eind lopen, door een nauwe betonnen passage met heel veel prikkeldraad. De zon brandde al flink en het kostte weinig moeite om je hier een groep vluchtelingen voor te stellen, dicht opeengepakt, met grote pakken bagage, angstige kinderen, huilende baby's, wachtend op genade in de hete zon. Maar hoe ver van de EU we ook waren, voor ons stelde ook de Azerbeidzjaanse grenscontrole niets voor. Een paspoort van de Europese Unie met een geldig visum had tot gevolg dat de bagage alleen van buiten bekeken werd en dat de douanebeambten al snel opmerkingen maakten over Joechan Krojf, Roet Goelit en Marko Wanbasten. Na het grenskantoor volgde opnieuw zo'n lange prikkeldraadpassage en daarna, op een onmetelijk plein met uitzicht op vader en zoon Aliyev, de vorige en de huidige dictator, het wachten op de bus. Een Nederlands paspoort is een stuk plastic met wat papieren bladzijden. Als rechtsgeldig document levert het aan een grens hooguit gesprekken op, nooit problemen. Dat geldt eigenlijk voor alle EU-paspoorten. Op vrijwel ieder vliegveld is de rij onder het EU-logo en de tekst 'EU passports' de snelste. Iemand die, zoals ik, uit vrije wil zoveel grenzen over kan gaan als hij wil, is een geprivilegieerd mens.

Van het voorrecht om ongehinderd landen in en uit te kunnen heb ik de afgelopen jaren schaamteloos gebruik gemaakt. Schaamte bekruipt me pas op het moment dat ik mezelf vergelijk met iemand die probeert van Syrië via Turkije, Griekenland, Macedonië, Servië, Kroatië, Hongarije en Oostenrijk in Duitsland of Nederland te komen. Toen ik in het Macedonische Gevgelija op de gammele trein naar Skopje stond te wachten, waren er nog geen vluchtelingen — een half jaar later werd datzelfde verwaarloosde stationnetje

overspoeld door wanhopige Syriërs en andere vluchtelingen, zojuist aangekomen vanuit Griekenland. Zonder weg terug, de onzekerheid tegemoet. Dergelijke grenspassages zijn een *living hell* vergeleken met mijn eigen grensoverschrijdingen, hoe spannend soms ook. Spannend was, bijvoorbeeld, de grens in 1973 tussen West- en Oost-Berlijn bij het roemruchte Checkpoint Charlie (waar de Muur in 1989 verdween), of die tussen Grieks en Turks Cyprus (waar de muur nog altijd staat), of de grens van de USSR in Brest-Litovsk (nu de grens tussen Polen en Wit-Rusland).

In 1984, het Orwell-jaar, maar ook het jaar waarvan Andrej Amalrik zich hardop afvroeg of de Sovjet-Unie het zou halen,² was ik met de trein onderweg van Nederland naar Moskou (er reed toen een rechtstreekse trein, preciezer: één sovjetwagon, van Hoek van Holland naar Moskou, met twee Sovjet-conducteurs die de trein niet mochten verlaten). In mijn coupé zat onder andere een zwaarlijvige Afrikaanse vrouw uit Ghana die onderweg was van Londen naar Moskou. Ze zat enorm te zweten, wat ik aan haar zwaarlijvigheid weet. Ik zat ook enorm te zweten, maar dat was vanwege de zwart gekochte roebels die ik op aanraden van mijn vader in een plastic zakje tussen twee dunne omeletten had verstopt. Mijn moeder had een rolberoerte gekregen toen hij dat voorstel deed. De officiële koers van de roebel was destijds 3,25 gulden, de prijs op de zwarte markt 18 cent, en ik had er 600 bij me: in Nederland ruim 100 gulden, in de Sovjet-Unie drie extra maanden studiebeurs. Ik hoopte maar dat gebakken eieren niet vielen onder de lange lijst van dierlijke en plantaardige producten die je de USSR pertinent niet in mocht brengen volgens de lijst die ik in de trein gekregen had. Toen mijn toenmalige echtgenote Vera twee jaar later diezelfde grens overging om mij in Moskou te bezoeken werden de appels die ze voor onderweg bij zich had ter plekke met een mes in vier parten gesneden waarop het commando “Eat!” volgde. Appels mochten niet geïmporteerd worden.

Omdat de USSR een andere spoorbreedte had, moesten we allemaal de trein uit en met onze bagage naar een grote hal, terwijl de wagon opgetild en op een ander stel wielen gezet werd. In die hal werd de bagage gecontroleerd, en grondig ook. In mijn koffer kwamen ze een heleboel boeken tegen, waaronder een Duitse vertaling van een aantal werken van Lenin. Mij leek dat wel handig in het land waar marxisme-leninisme de officiële ideologie was, en mijn Russisch was nog niet goed genoeg om zonder vertaling te kunnen. Tot mijn verrassing bleek het echter een probleem te zijn. De bloemlezing kwam uit West-Duitsland en was voorzien van een inleiding door de ‘revisionist’ Iring Fetscher (1922-2014) (die ooit nog eens in Nijmegen hoogleraar had moeten worden — vooral de marxistische studenten steunden zijn kandidatuur).³ In die inleiding zou best eens een onwelvoeglijke opmerking over de Vader des Sovjetvaderlands kunnen staan of zelfs een vertaling van een van de teksten die in de Sovjet-Unie niet konden verschijnen, bijvoorbeeld zijn polemieken met Rosa Luxemburg of het beroemde ‘Testament’ waarin Lenin waarschuwde voor de macht van Stalin (stond er inderdaad in). De douaniers

riepen er een expert in ideologiekwesties [эксперт по идеологическим вопросам] bij die het boekje grondig ging zitten bestuderen, mij daarbij uithorend over wat ik dacht over Lenin, Marx en de USSR.

Dat gesprek kreeg al snel de strekking van een verbijsterd interview over de vraag waarom ik daar in godsnaam überhaupt belangstelling voor had. Terwijl mijn belangstelling door dat interview juist alleen maar toenam, realiseerde ik me dat het ergste dat me zou kunnen overkomen confiscatie van dat boek zou zijn, waarschijnlijk nog met een reëutje ook, waarmee ik het bij uitreis weer terug zou kunnen krijgen. Ook besepte ik terdege dat hoe langer het gesprek over Lenin zou duren, des te kleiner de kans werd dat de aandacht zich zou verplaatsen naar mijn roebelomelet. Andere douaniers kwamen er gezellig bij staan. Mijn ideologische gedrevenheid kende geen grens en in een toestand van toenemende ontspanning keek ik om me heen en zag aan een tafel een eindje verderop de zwetende Ghanese vrouw. Zij werd ondervraagd en gefouilleerd door twee Russische douaniërs. Op een gegeven moment zag ik hoe ze haar sommeerden haar trainingsbroek uit te doen: eronder bleek ze een paar gloednieuwe jeans te dragen, toen in de USSR zwarte markt artikel №1 (ik had er ook twee bij me, voor als de omelet op zou raken). Die moesten ook uit, en daaronder zat een tweede paar en daaronder een derde. Uiteindelijk stond ze in een panty en moest ze een kleedhokje in. De jeans werden ongetwijfeld geconfisqueerd en de kans is groot dat de douaniers ze zelf verpatst hebben. Douanebeambte is in een gesloten economie een van de meest lucratieve beroepen. Ik snapte nu waarom ze zo had zitten transpireren: drie paar jeans onder een joggingbroek in een toch al warme trein!

Uiteindelijk reisden we samen verder naar Moskou: ik had mijn roebels en mijn Lenin nog én ik was twee verhalen rijker; zij was haar handel kwijt en had thuis iets uit te leggen. Eenmaal in Moskou leerde ik, nota bene in de studentenflat, een ‘student’ uit Sierra Leone kennen, Andy genaamd: hij had drie van zulke vrouwen die voor hem heen en weer reisden. Voor de rest van mijn leven was ik verslaafd aan grenzen: de ultieme spanning (klopt mijn visum wel? mag ik dit wel bij me hebben? gaan ze vragen stellen over dat stempel? wat als ze... vinden? hoe vergaat het de andere grensoverschrijders?) en de ervaring dat je het alweer overleefd hebt. Grenzen over kunnen steken is een privilege. Of misschien, als je getuige bent van de moeite die het anderen kost om grenzen over te komen, een licht perverse vorm van ramptoerisme. Grenzen zijn hoe dan ook fascinerend.

Grenzen zijn mensenwerk en ze doorsnijden de al net zo menselijke wereld.⁴ Sommige grenzen hebben nog iets natuurlijks — een bergketen, een woestijn, een rivier, dat soort natuurlijke fenomenen die ooit reële barrières vormden — maar de overgrote meerderheid is volstrekt kunstmatig. Wij in Europa doen graag smalend over de willekeurige rechte grenzen in bijvoorbeeld het Midden-Oosten of postkoloniaal Afrika, maar we vergeten dan dat de Europese grenzen weliswaar niet langs een liniaal op een grote kaart getrokken zijn,

als SéSéSéPé las in plaats van als èSèSèSèR wat er eigenlijk stond en wat ook veel meer in de buurt kwam van het UèSèSèR dat ik op school moest leren als naam van het land waar die schaatsters vandaag kwamen. Een fascinatie met de wereld aan de andere kant van de muur was geboren en ik had het geluk vóór het vallen van die muur, in 1989, Oost-Berlijn, Hongarije en de Sovjet-Unie te bezoeken. Al op de middelbare school probeerde ik Russisch te leren, wat er in ieder geval toe leidde dat ik kon ontcijferen wat er op mijn postzegels uit СССР, НР България en ФСР Југославија stond.

Door dit ontovallig toeval heb ik relatief veel gereisd in Oost-Europa en de voormalige Sovjet-Unie. In deze bundel komt dat naar voren in aandacht voor Letland, Macedonië, Rusland, Georgië, Wit-Rusland, Armenië, Azerbeidzjan en Tatarstan: deels zijdelings, deels in de vorm van aan die landen gewijde hoofdstukken. Dat klinkt als een speciale belangstelling en tot op zekere hoogte is dat ook het geval, daarbij geholpen door mijn kennis van het Russisch. Later kwam daar een fascinatie voor die andere grote ‘rand’ van Europa bij: de overwegend islamitische landen van Noord-Afrika en het Midden-Oosten, inclusief Turkije. Niet in het minst vanwege de fascinerende parallellen met Rusland / de Sovjet-Unie.¹⁹ Een volhardende poging om Arabisch te leren bracht ook daar veel zaken naderbij. Twee regio's dus (naast Europa zelf) die speciale aandacht krijgen, maar zonder eenkennigheid of voorkeur. Dat heeft mij gestimuleerd om naar elk land, iedere regio steeds slechts met één oog te kijken en met het andere oog naar de rest van de wereld. Wat mij als filosoof het meeste boeit is verschil en de menselijke (on)mogelijkheid om daarmee om te gaan. Dat leidt, althans bij mij, tot een grenzeloze interesse in conflict, inclusief oorlog, maar ook in politiek (verzamelnaam voor alle manieren om met conflict om te gaan), inclusief zelfs het mateloos saai gepolder. Het leidt tot een blijvende fascinatie met democratie, enerzijds als ideaal van collectieve zelfbepaling waarmee het moeilijk oneens zijn is, anderzijds als wereldwijd ideologeem waarmee zelfs de meest perfide regimes zichzelf rechtvaardigen. Het leidt ook, ten derde, tot een aanhoudende belangstelling voor de verhouding tussen politiek en religie en voor de veelheid van vormen waarmee geprobeerd wordt het conflictpotentieel tussen die twee te reduceren of te beheersen — waarbij ik de mogelijkheid niet uitsluit dat, voor zover het over politiek gaat, religie juist een hofleverancier van ideologemen is, van de joods- christelijke wortels waarmee de liberale VVD ineens meende haar beginselprogramma te moeten verrijken,²⁰ tot de perverse interpretaties van het begrip *jihād* die overal ter wereld, maar vooral in het Midden-Oosten en zuidelijk Rusland, dagelijks tot grote aantallen slachtoffers leiden. Religie is opium van het volk, ook al is er meer over religie te zeggen en is het niet de enige vorm van opium. Conflict, democratie, verschil, religie, politiek, ideologie... het ontbreekt in de wereld niet aan plaatsen waar je, als reizend en denkend politiek filosoof, deze thema's kunt exploreren. Die exploratie kent, letterlijk, geen grens, erkent deze niet, ook daar niet waar grenzen niet ontkend kunnen worden.

Hoewel er in dit boek hopelijk passages zitten die de lezer verleiden tot een lach, valt er, per saldo, weinig te lachen. De boog is altijd gespannen. Dat is niet omdat er ieder moment een conflict kan ontstaan. Het conflict is er altijd al, het manifesteert zich alleen op uiteenlopende wijze, soms zichtbaar en uitwendig, in de vorm van wapens, muren, slagbomen, opschriften, teksten, soms verhuuld en innerlijk, in de vorm van verschil, spanning, tegenspraak. Onvermijdelijk komt het altijd ook in de waarnemer terecht, in de vorm van vragen, twijfels, spanningen en innerlijke verdeeldheid. Karel Glastra van Loon zat er naast met zijn *Vannacht is de wereld gek geworden*: ik geloof niet dat de wereld vandaag gekker is dan ze gisteren was of dan ze altijd al geweest is, knettergek en compleet gestoord namelijk.²¹ Maar anderzijds is het ook niet zo dat we, door al die knettergekte, onafwendbaar richting afgrond gaan: ik geloof namelijk ook niet dat mensen niet in staat zijn om problemen en conflicten zonder geweld of schade op te lossen. Dat kunnen we wel degelijk, altijd en overal. En als het altijd en overal in het kleine & concrete kan, dan moet het ook in het grote & concrete kunnen. Als *ieder* conflict naast gewelddadig ook niet-gewelddadig opgelost kan worden, dan moet het logisch gezien mogelijk zijn om *alle* conflicten niet-gewelddadig op te lossen, tenzij er een of andere boze geest bestaat — Satan, Duivel, Antichrist, Poetin, Wilders, al-Qaeda, *you name it* — die telkens weer roet in het eten gooit, of tenzij de oplossing van het ene conflict die van het andere bemoeilijkt. Het eerste geloof ik niet, integendeel: ik denk dat Satan, Duivel en Antichrist niet bestaan, en ik denk ook dat Poetin, Wilders en al-Qaeda elk op hun eigen manier proberen een probleem of conflict op te lossen. De gedachte dat voor de oplossing van een conflict of probleem eerst een ander probleem of conflict gecreëerd moet worden is daarentegen niet onzinnig. Impliceert dat echter een relativisme dat suggereert dat alle problemen even reëel, alle conflicten even legitiem of alle oplossingen gelijkwaardig zijn? Geenszins, het impliceert alleen wel dat we per geval moeten vaststellen of een conflict legitiem of reëel is. Het is niet *omdat* iemand autoritair, extreemrechts of fundamentalistisch is, dat haar of zijn problemen denkbeeldig, haar of zijn conflicten kunstmatig, of haar of zijn oplossingen bij voorbaat mislukt zijn.

Er zijn twee zaken die, met name in hun combinatie, mij met verbijstering vervullen: het vrijwel onbegrensde vermogen van mensen om voor de meest complexe problemen praktische en vernuftige oplossingen te bedenken, en het mateloze vermogen om zichzelf en elkaar het leven moeilijk te maken. Landbouw, stedelijke infrastructuur en openbaar vervoer vallen in de eerste categorie — en dan heb ik het nog niet over ruimtevaart of nanotechnologie. Het gaat om veel simpelere voorbeelden: de meest uiteenlopende steden, van Toronto tot Porto Alegre en Kyoto, hebben een fietsenplan voor de binnenstad. Gezond, schoon, efficiënt, terecht in enkele jaren tijd een wereldwijd fenomeen geworden. In de tweede categorie vallen omslachtige visaprocedures en falende geprivatiseerde spoorwegen (ik ben talloze malen teruggekeerd op Schiphol en heb vaker niet dan wel met de gediensregelde intercity naar huis kunnen gaan), maar uiteraard

ook grensconflicten, waaronder slepende zoals rond Nagorno-Karabach, erfenissen van de Tweede Wereldoorlog zoals Japans voortdurende weigering tot *Wiedergutmachung* met buurlanden Korea en China, de genocidale landbouwpolitiek van Brazilië die hele stammen oorspronkelijke bewoners letterlijk het leven kost, of de misdadige door de VS gesteunde politiek van Israël in de Palestijnse gebieden. Ook hier gaat het deels om simpele voorbeelden, zoals het bestaan van twee soorten *pesos* op Cuba of het hardnekkig vasthouden aan de officiële naam FYROM voor het land waarnaar ieder normaal mens met ‘Macedonië’ verwijst. *Absurdistan* is overal.

Juist omdat de mens niet van nature slecht is, maar integendeel altijd dat nastreeft wat, onder de gegeven omstandigheden en vanuit een bepaald gezichtspunt, iets goeds is of lijkt, is het zo schokkend wanneer mensen het slechtste in elkaar en zichzelf naar boven halen. Een goede vriend merkte een keer droogjes op dat het op de plekken waar ik geweest was vrij kort daarna drastisch misging. In Egypte verdween Mubarak om na democratische euforie vervangen te worden door de nog ergere al-Sisi. In Turkije gaat het onder Erdoğan steeds meer de verkeerde kant op. In Brazilië is de matig corrupte Dilma Rousseff afgezet door nog veel ergere corruptelingen. Macedonië ligt in puin, Rusland stikt in haar eigen dopingstrop, de Republiek Zuid-Afrika worstelt voort met Zuma, Cuba wordt overspoeld door de neo-imperialisten uit de VS en Senegal is sinds kort een mogelijk doelwit van aanslagen door al-Qaeda, net als IS naarstig op zoek naar nieuwe markten. In de VS heeft Donald Trump, een politicus in de categorie Poetin, Erdoğan, Berlusconi, Fortuyn, Zjirinovskij, Wilders, Duterte, de presidentsverkiezingen gewonnen en is het land dieper verdeeld dan ooit. Clintons ‘*deplorables*’ hebben hun hoop geïnvesteerd in een vertegenwoordiger bij uitstek van de 1% die verantwoordelijk is voor hun *deplorability*. In Europa staat rechts, of het nu extreem-, ultra- of gewoon radicaal rechts is, op winst in Oostenrijk, Frankrijk, Polen, Hongarije en Nederland. In Israël zijn met Avigdor Lieberman de fascistische doorgedrongen op regeringsniveau. En Syrië... laten we het vooral niet over Syrië hebben. Resteert Japan, een plek waar steeds meer mensen steeds meer naartoe willen. Die vriend had gelijk, alleen denk ik niet dat het door mij kwam: *post hoc non est propter hoc*. De wereld wordt in hoog tempo een minder prettig oord — de enige troost is dat het altijd nog veel erger kan. Je zou er bijna van thuis gaan blijven, als dat oh zo prachtige Nederland niet ook vakkundig om zeep geholpen werd.

Het is dus ook niet zo dat wat je van ver haalt per se beter is — wel lekkerder overigens, meestal. Zoals vermoedelijk veel Nederlanders ben ik iedere keer als ik terugkom uit het buitenland oprecht geschokt door de hufterigheid, kortzichtigheid en zelfingenomenheid van mijn medelanders. Maar het zijn geen Nederlandse privileges: Russen kunnen net zo lomp zijn en probeer in de VS buiten de grootste steden maar eens een krant te vinden met meer dan één buitenlands bericht (het is niet zo vreemd wanneer US Amerikanen

denken dat Brussel in Bosnië ligt)... alleen qua zelfingenomenheid behoren wij denk ik wel tot de wereldtop. Maar: dergelijke generalisaties slaan in feite nergens op. Wat mij het meest is opgevallen, als een soort grootste gemene deler, is hoe ongelooflijk *vergelijkbaar* de wereld (geworden) is. Onze globale realiteit is die van de globaliteit: dezelfde vormen, dezelfde verhoudingen, dezelfde restaurants, met kleine, plaatselijke variaties. Ook op het platteland van Senegal is overal internet, alleen niet thuis, maar in internetcafés. Overal, van Sint-Petersburg tot Caïro, zijn boekwinkels waar je onder het genot van koffie en *cheesecake* je nieuwste aankoop kunt doorbladeren. Overal, van Frankrijk tot Tennessee, is er het doodgemechaniseerde platteland waar iedereen alleen nog maar weg wil. Niet voor niets is het meest typerende woord in reisgidsen het woord ‘nog’ — landbouw die ‘nog’ met paard en wagen bedreven wordt en lokale gemeenschappen die ‘nog’ niet door het toerisme ontdekt zijn, uiteraard slechts tot het moment dat jij daar, reisgids in de hand, opduikt. *Verwegistan bestaat niet (meer)*. Alles is vlakbij.

In the end, all the world will be on your doorstep.

Een aantal personen wil ik bedanken voor hun bijdrage aan de totstandkoming dit boek: de opeenvolgende redacties van Splijststof, Marlou Reuvers en Tim Baartmans voor een enorme hoeveelheid redactiewerk, Ine Smeets en Edith Koopman voor de correctie van Arabisch en Japans, Lars Cornelissen, Judith van der Zweerde en Riet de Jong-Goossens voor het controleren van de drukproeven, Miriam Fuselier voor lay-out, tekstverwerking en omslag, en Bas Leijssenaar voor zijn bijdragen in alle stadia en, vooral, voor het idee om van mijn politiek-filosofische reisverhalen een boek te maken. Gedeelten van de reizen die aan de basis liggen van dit boek heb ik afgelegd met, in alfabetische volgorde, Ahmed, Aissatou, Aisha, Aleksandr (3 x), Ansgar, Anton, Arjen, Arthur, Astrid, Ayçe, Baia, Bas (2 x), Benda, Bill, Bado, Cathy, Cees (2 x), Davit, Effi, Eleni, Elnur, Erin, Farda, Frederik, Gaard, Gaia, Gerrit, Giancarla, Godelief, Guillaume, Hala (2 x), Heba, Hovhannes, Ibrahim, Iris, Ivan, Jan, Jaroslav, Jasper, Jonathan (2 x), Josephien, Joyce, Judith, Katerina, Kathy, Ketevan, Kim, Koen, Lara, Lesley, Lieke, Lotte, Loukia, Machiel, Mahmoud, Malick, Marian, Maryam, Merel, Michail, Mila, Miriam, Mou‘az, Muhammad (3 x), Natasha, Nigar, Nona, Noortje, Olga, Ousmane, Paul, Peter, Philippe, Rahman, Ramatoulaye, Rashad, Ray, Regina, Robert, Rodion, Roy, Ruslan, Satenik, Sawsan, Simon (2 x), Sona, Taco, Tanja, Tatevik, Thieme, Thyman, Thomas, Tigran, Ubaida, Vasti, Vera (2 x), Wafiq, Wil, Wolter, Yulia, Zeynep en al die anderen wier namen ik onderweg kwijtgeraakt ben. Al deze korter- en langerstondige reisgenoten ben ik dankbaar voor hun gezelschap, hun input en hun feedback. Alleen kun je veel zien, maar met anderen zie je het altijd anders. Ik wil hier in het bijzonder Godelief noemen, die maakte dat ik van iedere reis ook weer graag thuis kwam. Opdragen kan ik dit boek alleen aan mijn vader, de *schrijver* Hendrik van der Zweerde, de eerste die in mijn hoofd het idee plantte dat ik mijn eigen talent niet ongebruikt moest laten.